

A R T Y K U Ł Y I R O Z P R A W Y

EWELINA NOWAKOWSKA, KACPER LEŚNIEWICZ, MICHAŁ WENZEL
Uniwersytet SWPS

CIĄGŁOŚĆ I NIECIĄGŁOŚĆ WIEJSKICH RUCHÓW SPOŁECZNYCH
W POLSCE — TOŻSAMOŚCI, REPERTUARY PROTESTU
I STRATEGIE DZIAŁANIA

WPROWADZENIE

Problematyka kształtowania świadomości społecznej ze względu na różnorodność społeczności wiejskiej jest jednym z najbardziej aktualnych zagadnień stojących przed współczesnym społeczeństwem w Polsce, bez wątpienia ważnych dla zrozumienia przeobrażeń wsi. Temat nabiera szczególnego znaczenia ze względu na konotacje polityczne — napięcia towarzyszące protestom rolników w ostatnich latach i rzutujące na wiele różnych sfer życia publicznego.

Przedstawiamy tu wyniki badań nad samoidentyfikacjami uczestników i uczestniczek rolniczych marszy i blokad z końca 2023 roku¹. Rekonstruujemy tożsamości zbiorowe polskich rolników uczestniczących w protestach. W badaniu posłużyliśmy się techniką wywiadu narracyjnego (Schütze 2012). W analizie skupiamy się przede wszystkim na tym, w jaki spo-

Adresy do korespondencji: enowakowska@swps.edu.pl, ORCID: 0000-0001-7218-7829; klesniewicz@swps.edu.pl, ORCID: 0000-0001-8808-2060; mwenzel@swps.edu.pl, ORCID: 0000-0002-2998-4934

¹ Tekst powstał w ramach prac nad projektem OPUS finansowanym przez NCN. Projekt nr 2021/41/B/HS5/00536 „Od Samoobrony do Agrounii. Wiejskie ruchy społeczne po 1989 roku” był realizowany na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu SWPS.

sób postrzegają samych siebie badani rolnicy i rolniczki, uwzględniając rolę kontekstów: ekonomicznego, politycznego oraz społecznego. Próbujemy odpowiedzieć na pytania, czy i jakie procesy oraz wydarzenia mają kluczowe znaczenie dla motywów ich działania. Zwracamy przy tym też uwagę na znaczenie kryzysów (Covid-19, wojna w Ukrainie) (zob. Carey, Murphy, Alexandra 2021; Bilali, Hassen 2024) i ich wpływ na strategię działania protestów rolniczych oraz argumentację badanych. Interesują nas również różnice pokoleniowe i ich związek z tym, w jaki sposób badani postrzegają swoje zaangażowanie w protesty oraz — bardziej ogólnie — sytuację ludzi takich jak oni. Wnioski z analizy wskazują na istotność przenikania się perspektywy lokalnej z perspektywą globalną. Protesty rolnicze na przełomie lat 2023/2024 roku można uznać za reakcję na procesy globalizacyjne, które pozostają poza kontrolą instytucji demokratycznych i naruszają zarówno interesy, jak i podmiotowość ludności wiejskiej w Unii Europejskiej (zob. Bilewicz, Mamonova, Burdyka 2021).

Stawiamy tezę, że samoświadomość badanych łączy się ze zmianą ich kapitału społecznego i ma związek z formami organizacji społecznej. Pojęcie samoświadomości odnosi się do zasobów zbiorowych lub indywidualnych (wartości, norm i sieci społecznych itp.), które organizują działania zmierzające do osiągnięcia określonych celów. Samoświadomość zbiorowości to rodzaj więzi społeczeństwa jako całości, dbanie o wspólny interes, wyraźnie określona przynależność — czynniki stanowiące siłę integrującą. W samoświadomości indywidualnej ujednoczona zbiorowość podlega szerokim procesom autonomizacji. Więź oparta jest na zróżnicowanym podziale pracy, różnorodności jednostek, a dominującą rolę w ich kształtowaniu odgrywa świadomość osobistego interesu (Durkheim 1964).

W pierwszej części artykułu przedmiot badań zostaje osadzony w szerszej dyskusji naukowej oraz rozwijane są główne pojęcia, którymi operujemy — tożsamość społeczna/zbiorowa, świadomość grupowa, samoświadomość. Omawiamy problem wyodrębnienia nowej postaci zbiorowości wiejskiej po okresie PRL do dnia dzisiejszego. Uwagę skupiamy na problemowym porównaniu trzech okresów polskich wiejskich ruchów społecznych, to jest na konkretnych fenomenach w każdym z wyróżnionych trzech okresów: motywacjach protestujących, formach protestu, konsekwencjach politycznych itp. Następnie przedstawione i przedyskutowane jest empiryczne uchwycenie — na podstawie wyników badań jakościowych — samoidentyfikacji uczestników i uczestniczek rolniczych marszy i blokad z końca 2023 roku.

OSADZENIE PRZEDMIOTU BADAŃ W SZERSZEJ DYSKUSJI NAUKOWEJ

Na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat wieś i rolnictwo w Polsce uległy dynamicznym zmianom gospodarczym i społecznym (Moskal, Moskal 2007, s. 55–56). Gospodarstwa rolne zostały włączone w procesy globalizacji i urynkowania produkcji i handlu żywnością. Tożsamość rolników coraz częściej kształtują blokady uliczne, będące wyrazem upolitycznienia protestów kontestatorów polityki Unii Europejskiej oraz globalizacji w krajach Zachodu.

W tych warunkach na znaczeniu zyskuje nurt badań nad tożsamościami zbiorowymi — w centrum zainteresowania badaczy znajduje się nie tożsamość podmiotu indywidualnego, lecz zbiorowość. Najogólniej rzecz biorąc, zbiorową tożsamość rozumie się jako refleksyjną, intersubiektywną samowiedzę na temat wzorców kulturowych danej grupy (normy, zachowania itp.), podzielanych i konstruowanych przez jej uczestników, określających poczucie ich przynależności (Boksański 2006). Tak rozumiana tożsamość społeczna zatem nie jest niczym innym jak „[...] interpretacją zbiorowego doświadczenia grupy: kim są członkowie grupy, jakie są ich atrybuty, co mają wspólnego, czym różnią się od innych grup i jakie jest polityczne znaczenie tego wszystkiego” (Whittier 2002, s. 302).

Postrzeżenie samych siebie jako członków danej wyodrębnionej grupy społecznej oraz podzielenie definicji sytuacji, w jakiej się znajdują, ma zasadniczy wpływ na kształt tożsamości zbiorowej. Autoidentyfikacje jednostek mają znaczenie, ponieważ organizują myślenie, dzięki czemu jednostki mogą same siebie umiejscowić w kontekście społecznym, co tym samym sugeruje im, co należy robić, myśleć, a nawet czuć (Ashforth, Mael 1996; Ashforth, Kreiner 1999; Wiley, Alexander 1987).

Inspirację teoretyczną ważną dla naszych badań podsunęli badacze, którzy postrzegają świadomość grupową polskich rolników jako rezultat wpływu trzech czynników: przeszłości, teraźniejszości, wizji przyszłości, oraz ich wzajemnego oddziaływania na postrzeżenie samych siebie (Halamska 1988). W PRL — jak wskazuje Maria Halamska (2005) — tradycyjną tożsamość chłopską rozpatrywano głównie w odniesieniu do idei agrarystycznej, akcentując istotną rolę warstwy chłopskiej w społeczeństwie. Agraryści propagowali kult ziemi, ciężką pracę i szacunek do przyrody, co nadawało warstwie chłopskiej szczególnie pożądane społecznie cechy: pracowitość, szacunek, solidarność grupową. Państwo traktowano przy tym jako dobro wspólne, wartością było dbanie o dobytek i kultywowanie tradycji przekazywania ziemi z pokolenia na pokolenie. W tym nurcie istotny czynnik identyfikacyjny to również patriotyzm oraz szacunek dla

ojczyzny oraz znaczenie Kościoła i religii. Wszystko to stanowi fundament chłopskiego dziedzictwa, które łączy pokolenia i zachowuje ich społeczną tożsamość.

Po roku 1989 wraz ze zmianami gospodarczymi i społecznymi w kraju tożsamość ludności wiejskiej podlega nowym formom organizacji, najogólniej rzecz biorąc — od tożsamości *stricte* chłopskiej przechodzi do tożsamości postradycyjnej (urynkowanej). Wraz z transformacją i rozwojem gospodarki rynkowej w kraju ukształtowały się bowiem dwie grupy: rolników-przedsiębiorców (farmerów) i właścicieli małych gospodarstw rolnych wytwarzających na własne potrzeby, czyli tak zwanych rolników postradycyjnych (zob. Bilewicz, Śpiewak 2024; Halamska 2005). Interes szeroko rozumianej wspólnoty zostaje zastąpiony myśleniem indywidualistycznym, dyktowanym głównie przez zliberalizowany rynek i procesy globalizacyjne.

Po ponad czterdziestu latach gospodarki centralnie planowanej rolnicy (ale nie tylko oni) musieli nauczyć się, jak działa rynek, jak zarządzać swoimi finansami i jak planować przyszłość w nowym systemie. Po 1989 roku rynek stał się konkurencyjny, co wymagało od Polaków większej elastyczności i zaangażowania. Życie społeczne w PRL, w tym także ówczesna tożsamość zbiorowa, charakteryzowało się silnymi więziami i wspólnotowym podejściem do wielu spraw (Kwiatkowski 2008). W nowym systemie społeczeństwo podlegało szerokim procesom autonomizacji. Wspólnota i solidarność, które były ważne w PRL, ustąpiły miejsca rywalizacji i indywidualizmowi.

EWOLUCJA PROTESTÓW CHŁOPSKICH W III RP

Protestów rolniczych ostatnich lat (roli w nich liderów oraz postaw i autodefinicji uczestników) nie da się w pełni zrozumieć bez odniesienia do przeszłości i faktografii wcześniejszych form mobilizacji, które pozostają wciąż żywe w świadomości protestujących oraz ujawniają się w ich narracjach. Powstanie niezależnych od władz grup wiejskich i rolniczych wiąże się z postępującym kryzysem gospodarczym drugiej połowy lat siedemdziesiątych XX wieku. Nasilenie ich aktywności przyszło wraz z ogólnym wzmożeniem aktywności społecznej w 1980 roku. NSZZ „Solidarność” i NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność” powstały na fali tego samego zrywu społecznego, choć w różnych środowiskach: NSZZ „Solidarność” wśród robotników, zwłaszcza wielkoprzemysłowych, rolnicza Solidarność — w środowiskach wiejskich, szczególnie wśród rolników indywidualnych. Konsekwencją różnic w bazie społecznej założycieli

i członków obu tych ruchów były zróżnicowania w celach i formach aktywności.

Zdaniem wiejskiego opozycjonisty Józefa Barana (b.d.), u korzeni solidarnościowej aktywności związkowej rolników w PRL można wyróżnić trzy główne grupy. Pierwsza z nich to NSZZ Rolników, powstały 7 września 1980 r. w Warszawie z połączenia istniejących już wcześniej Komitetów Samoobrony Chłopskiej i Tymczasowego Komitetu Niezależnego Związku Zawodowego Rolników: 21 września 1980, na spotkaniu wszystkich ośrodków przedsierniowego niezależnego ruchu chłopskiego, utworzony został Komitet Założycielski NSZZ Rolników (w październiku 1980 do nazwy tego związku dodane zostaną słowa Solidarność Wiejska). Druga znacząca inicjatywa to Chłopski Związek Zawodowy Ziemi Dobrzyńskiej i Kujaw (z czasem zaczęto używać nazwy Solidarność Chłopska), nawiązujący do tradycji przedwojennego PSL i grupujący wyłącznie chłopów pracujących na własnych gospodarstwach. Trzecia inicjatywa związkowa to Samorządny Związek Producentów Rolnych, zawiązany na SGGW w Warszawie; organizatorem był znany z działalności politycznej w III RP Gabriel Janowski (Kuczur 2005, s. 28). Na tej bazie powstał Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Rolników Indywidualnych „Solidarność”, po raz pierwszy zarejestrowany 12 maja 1981 r.

Genezy ruchów chłopskich we współczesnej odsłonie, czyli w III RP, można upatrywać we wczesnej fazie transformacji gospodarczej, czyli na początku lat dziewięćdziesiątych. Ludność wiejska szczególnie mocno odczuła wówczas skutki radykalnej polityki pieniężnej i zniesienia barier handlowych: rolnicy stanęli w obliczu wzrostu stóp procentowych kredytów i musieli konkurować z zagranicznymi producentami. W tych warunkach pojawiły się spontaniczne ruchy protestu. Okoliczności społeczno-ekonomiczne sprawiły, że protesty rolnicze zyskały w latach dziewięćdziesiątych szerokie poparcie na polskiej wsi. Lata 1988–1992, czyli intensywne transformacja, uważane są za okres najtrudniejszy dla polskich rolników. Dochody realne rodzin rolniczych znacznie wówczas spadły, a wdrożenie mechanizmów wolnorynkowych spowodowało radykalny wzrost oprocentowania kredytów, otwierając rynek na importowane produkty spożywcze przy jednoczesnym spadku eksportu do krajów ZSRR. Nastąpił wzrost kosztów produkcji rolnej oraz likwidacja państwowych gospodarstw rolnych i upadek wielu zakładów przemysłowych, co doprowadziło do obniżenia poziomu życia rolników i chłopów-robotników (drobnych rolników pracujących w przemyśle) (Foryś 2008, s. 121–124).

W 1991 roku zaczął rodzić się ruch społeczny (później też związek zawodowy i partia polityczna) *Samoobrona*. Początki Samoobrony się-

gają 1991 roku, kiedy to Andrzej Lepper wraz z miejscowymi rolnikami zorganizował pierwszy protest w Darłowie. Ze spłatą kredytów borykało się kilku rolników z okolicznych wsi, a dodatkowe straty spowodowała powódź i zalanie gospodarstw. Rolnicze protesty zyskały wówczas poparcie PSL i Solidarności Rolniczej (Kuczur 2005, s. 258). Dnia 18 października 1991 r. Andrzej Lepper stanął na czele powołanego w Warszawie Komitetu Samoobrony Rolników; 10 stycznia 1992 r. zarejestrowano Związek Zawodowy Rolnictwa „Samoobrona” (Piskorski 2010, s. 53), który wkrótce rozpoczął ogólnokrajową działalność protestacyjną.

Pierwszy okres Samoobrony to ewolucja od branżowego związku zawodowego o orientacji ściśle ekonomicznej do zorganizowanej siły politycznej, rozszerzającej swoją atrakcyjność wyborczą na nowe grupy społeczne. Początkowo Samoobrona powstawała w drodze mikromobilizacji polegającej na działaniach pod wpływem informacji o innych protestach, a następnie rozwinęła się w strukturę scentralizowaną i zorganizowaną. Stopniowo ugruntowywała się dominująca pozycja Samoobrony wśród rolniczych ruchów związkowych, między innymi już w 1992 roku grupa stała za organizacją dwunastu dużych akcji protestacyjnych, gdy NSZZ RI „Solidarność”, który miał na wsi największy potencjał, zorganizował wcześniej zaledwie sześć takich akcji (Gorlach 2000, s. 294).

Samoobrona podejmowała też działania wspólnie z Krajowym Związkiem Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych², który zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych i na początku następnej dekady był jednym z głównych organizatorów protestów rolniczych, wraz z NSZZ RI „Solidarność” i Samoobroną. Janusz Maksymiuk, przewodniczący KZRKiOR w latach 1989–1999, doprowadził do porozumienia z ZZR „Samoobrona” przy organizacji protestów przeciw rządowi Jerzego Buzka. W czasie kampanii wyborczej 2001 roku kierował komitetem wyborczym Samoobrony, był postem z jej ramienia w czasie kadencji 2005–2007.

Analiza dwóch fal protestów rolniczych w latach 1989–1993 oraz 1997–2001 pokazuje, że mieliśmy do czynienia z procesem ich profesjonalizacji i instytucjonalizacji, co wyrażało się między innymi w tym, że organizowane one były przez organizacje rolnicze i nie miały spontanicz-

² Należy zwrócić uwagę, że ów ruch symbolizował postkomunistyczną spuściznę ruchu chłopskiego i w początkowej fazie transformacji był opozycją wobec Solidarności, także w sensie symbolicznym. W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych podziały uległy zatarciu. Jednak — jak wskazywała Halamska (2008, 2013b) — organizacje te, w PRL będące narzędziem kolektywizacji rolnictwa, w latach dziewięćdziesiątych w dużej części obumarły. Obecnie blisko 80% składu KZRKiOR to członkinie Kół Gospodyń Wiejskich (<https://kolkarolnicze.pl/nasze-struktury/> [dostęp: 01.08.2024]).

nego charakteru oraz że przybierały postać kampanii i serii protestów, co wymaga kooperacji między protestującymi (Foryś 2008).

Kolejną znacząca organizacja rolników organizująca masowe protesty to *Agrounia*. Jej historia nie rozpoczyna się wraz z formalną rejestracją ani nawet wraz z pojawieniem się tej nazwy w mediach. Poprzedzona była przez Stowarzyszenie Polskich Producentów Ziemniaków i Warzyw — Unia Warzywno-Ziemniaczana. Pod taką nazwą została wpisana do rejestru 8 czerwca 2018 r., choć pierwsze posty na profilu FB stowarzyszenia noszą datę 4 marca 2018 r. Zawierają elementy manifestu programowego, ale przede wszystkim miały być narzędziem mobilizacji wokół powstającego ruchu oraz zarzewiem zbliżającego się protestu. W relacjach z tego protestu Michał Kołodziejczak i Unia Warzywno-Ziemniaczana pojawiają się w źródłach po raz pierwszy (Matusiak, Wenzel 2023).

Poniżej zamieszczamy tabelę zawierającą syntezę głównych podobieństw wiejskich ruchów społecznych w wyznaczonych przez nas trzech okresach, które uosabiają trzech aktorów: NSZZ RI „Solidarność”, Samoobrona i Agrounia.

Tabela 1

Wiejskie ruchy społeczne — podobieństwa i różnice

Cechy działania	NSZZ RI „Solidarność”	Samoobrona	Agrounia
Strategiczne cele	Ochrona własności, integracja w systemie społeczno-gospodarczym	Ochrona rynku, pomoc dla producentów	Ochrona rynku, pomoc dla producentów, ochrona handlu ziemią
Formy aktywności (polityczna bądź nie)	Nie	Tak	Tak, ale niekonsekwentnie
Baza społeczna	Rolnicy-chłopi	Producenci rolni, chłopi, wszyscy poszkodowani przez transformację	Producenci rolni
Repertuar protestu	Okupacja instytucji, blokady	Okupacja instytucji, blokady, sabotaż	Okupacja instytucji, blokady
Relacja wobec władzy	Koalicje z innymi ruchami społecznymi	Działalność polityczna	Próby działalności politycznej

Źródło: opracowanie własne.

OPIS BADANIA — KRYTERIA SELEKCYJNE I METODY ANALIZY

Wywiady prowadzone były zgodnie z zaproponowaną przez Fritza Schützego (2012) techniką wywiadu narracyjnego i składały się z trzech

faz: narracyjnej, dopytywania oraz pytań teoretycznych. Ich celem były przede wszystkim historie życia badanych i zarejestrowanie ich rekonstrukcji w czasie (Konecki, Chomczyński 2012, s. 329–331). W opracowanej przez Schützego metodzie zbierania danych badani proszeni są o przedstawienie *ex tempore* obszernej i szczegółowej narracji o ich własnych doświadczeniach odnoszących się do obszaru zainteresowań badacza (Riemann, Schutze 1992). Ten rodzaj metody badawczej pozwala na wgląd w życie badanych, którzy własnymi słowami opisują swoje doświadczenia i poglądy, dzięki czemu możliwe jest bliższe poznanie świata, który stanowi przedmiot badań (Kvale 2012).

Badania prowadzone były od września 2023 do końca stycznia 2024 roku i odbywały się w momencie przesilenia politycznego w Polsce. Główną techniką badawczą był wywiad pogłębiony, częściowo ustrukturyzowany (Denzin, Lincoln 2009). Podstawowym kryterium selekcyjnym było uczestnictwo w akcjach protestacyjnych lub innych formach aktywności społecznej związanej z artikulacją postulatów i żądań ludności wiejskiej i rolników. Wywiady zrealizowano głównie w trakcie blokad rolniczych w województwie mazowieckim, łódzkim oraz warmińsko-mazurskim. Ponadto część przeprowadzono telefonicznie (numery telefonów uzyskano na podstawie dostępnych danych, zawartych między innymi w postach na Facebooku zamieszczanych podczas protestów organizowanych przez lokalnych liderów) lub w gospodarstwach rolnych badanych rolników i rolniczek w centrum lub północno-wschodniej części kraju.

W pierwszej części wywiadów badawczych skupiliśmy się na samych badanych. Ich opowieści obejmowały historię własnego życia od momentu rozpoczęcia działalności protestacyjnej do chwili wywiadu. W tej części rozmowa stanowiła nieprzerwaną narrację, rozmówczynie i rozmówcy opowiadali o swoim domu rodzinnym, wykształceniu, statusie społecznym, przekonaniach o sobie, działaniach oraz relacji z pozostałymi członkami ruchu z punktu widzenia kryterium autoidentyfikacji rolniczej. Druga część składała się z pytań uzupełniających (dotyczących na przykład motywów podjęcia działalności na rzecz ruchu wiejskiego). W trzeciej części zastosowaliśmy wywiad pogłębiony, częściowo ustrukturyzowany, przeprowadzany według wcześniej przygotowanego scenariusza, z listą około 40 pytań, które dotyczyły wybranych problemów i nawiązywały do tematyki badań (między innymi o definiowanie celów gospodarczych i społeczno-politycznych, możliwych koalicji, kwestii światopoglądowych, ocen UE i przywództwa protestujących). Dopuszczalne i wskazane było generowanie nowych pytań w trakcie rozmowy.

Wśród rozmówców znalazło się 20 osób w przedziale wiekowym od 26 do 87 lat: 4 kobiety i 16 mężczyzn związanych z szeroko rozumianym wiejskim ruchem społecznym w Polsce. Wywiady były zróżnicowane pod względem długości i trwały mniej więcej od jednej do trzech godzin. Po transkrypcji wywiady zostały zakodowane i zanonimizowane. Najpierw było to kodowanie otwarte, mającą na celu wstępną kategoryzację danych i dostrzeżenie ogólnych procesów i mechanizmów. Następnie rozpoczęliśmy kodowanie skoncentrowane (selektywne), kładąc nacisk na interesujące nas kwestie. W tym celu posłużyliśmy się wcześniej sformułowanym kwestionariuszem. Kluczowym elementem w kodowaniu było ciągle porównywanie danych (Charmaz 2009; Glaser, Strauss 2009) i ustalanie analitycznych podobieństw i różnic między wywiadami. Na końcu zastosowano analizę porównawczą.

ROLNICZE MARSZE I BLOKADY W PERSPEKTYWIE DZIAŁACZY: KIM JESTEŚMY?

Nasi rozmówcy reprezentowali różne pokolenia i etapy rozwoju wiejskich ruchów społecznych w kraju. Znalazły się wśród nich osoby należące do starszego pokolenia, które pamiętają czasy pierwszej chłopskiej fali Solidarności Wiejskiej lub NSZZ RI „Solidarność”, następnie działacze średniego pokolenia (wśród nich osoby aktywne w Samoobronie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku) oraz najmłodsi, czyli rolniczki i rolnicy zaangażowani w działalność Agrounii.

Pierwsze ustalenia prowadzą do tego, że dla badanych starszego pokolenia ideowy konserwatyzm stanowi integralną część tożsamości. Postrzegają ją w dwóch aspektach. Pierwszy dotyczy wspólnoty, drugi tradycyjnych wartości. Źródłem tożsamości jest wspólnota ziemi (mieszkańców). Wśród tych rolników obecny jest mistyczny stosunek do ziemi przekazywanej z pokolenia na pokolenie. Jest ona postrzegana w kontekście pracy chłopca (zob. Szczepański 1988, s. 35) i jego przynależności klasowej. O takiej samoświadomości świadczą poniższe wypowiedzi:

Po ślubie zamieszkaliśmy w ojcowiznie żony. Zaraz po ukończeniu szkoły średniej, w 1956 rok przyjąłem się do pracy jako inspektor do spraw społeczno-prawnych i kontrolnych. Jeździłem wtedy po wszystkich gminach z kontrolą, a przeważnie te kontrole były na skargi mieszkańców, na urzędy i instytucje, które nie działały na korzyść obywatela. Kontrole dotyczyły zlewni mleka, skupu płodów rolnych, materiałów budowlanych, takich jak cement, wapno, pustaki, tego typu. To wszystko było na przydział, przydzielane na podania. A oni oszukiwali na cenie, zaniżali procent mleka, na skupach trzody chlewnej, bydła, na klasie. I wiele rzeczy się

*marnowało czy leżało ugiorem. A ziemia to świętość. Nasza ciężka praca. Nie było na to naszej zgody. [R3_M_87_N]*³

Inny badany podsumowuje:

Mój ojciec był chłopem, i ja jestem chłopem. Od czasów ukończenia studiów rolniczych również poza małym gospodarstwem stałem się osobą publiczną. W roku 80 nielegalnie tworzyliśmy Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Rolników Indywidualnych „Solidarność”. Pracowaliśmy, próbując dojść do tego, co mamy obecnie. Nie było to łatwe. Wtedy system korupcji i powiązań politycznych był tak duży, że jak nie byłeś członkiem jakiejś partii komunistycznej, no to byłeś eliminowany. Wiele rzeczy było na przydział, z których tak naprawdę nie można było skorzystać. Z drugiej strony dawanie łapówek było powszechne. Ode mnie po pierwsze nikt nie chciał łapówek, a po drugie ja nigdy nie byłem nauczony dawać łapówek, więc to też mnie i mojej rodzinie komplikowało życie. A ziemię trzeba było obrobić. Rodzinę wykarmić. Rósł społeczny sprzeciw. W Bogu wiadomej sprawie. [R8_M_71_N]

Wśród tej grupy badanych dostrzega się tradycyjnie rozumianą tożsamość chłopską z silnym zakorzeniem konserwatywnym. W wypowiedziach odnajdujemy odwołania do etosu ciężkiej pracy, ziemi, Boga i wartości chrześcijańskich. Starsi działacze w przeciwieństwie do tych, którzy są zaangażowani w blokady i strajki rolnicze obecnie, wykazują silne przywiązanie do religii i wartości konserwatywnych.

Wśród działaczy średniego pokolenia dostrzega się ewolucję od tradycyjnej tożsamości chłopskiej do tożsamości posttradycyjnej. Badani rolnicy z tego pokolenia pochodzą z różnych stron politycznego spektrum i reprezentują różne poglądy polityczne. Unikają wpisywania się w podziały społeczne związane ze sprawami światopoglądowymi, w przeciwieństwie do czasu przed transformacją, gdy istotnymi czynnikami w kwestii poglądów i postaw politycznych były opinie dotyczące oceny okresu PRL oraz religijność (por. Grabowska 2005). Wśród tych badanych nie zanika tożsamość związana z pracą na roli. Świadczyć może o tym to, że postrzegają wykonywaną przez siebie pracę głównie w kategoriach doświadczeń związanych z funkcjonowaniem na wolnym rynku, które w znacznym stopniu determinują ich sposoby myślenia o własnej tożsamości.

To był trudny czas w kraju. Padło hasło „idziemy pomóc Lepperowi”. Andrzeja pamiętam z czasów, kiedy był strajk głodowy przed Sejmem. On wtedy wyszedł i stworzył nowy ruch społeczny, jakim była Samoobrona. Poznałem go wtedy jako lidera, chłopca, znającego realia wsi. Lepper był człowiekiem, który walczył

³ Wywiady opisano według następującego schematu: Rolnik/Rolniczka i numer badanej/badanej; płeć: kobieta (K) lub mężczyzna (M); wiek; zbiór badań: Nowakowska (N) lub Leśniewicz (L).

o polskie rolnictwo. Wtedy jako rolnicy chcieliśmy mieć swoje własne prawa i coś swojego. Lepper był takim przywódcą, ludzie się jednocyli. I Lepper nie był przekupny. [R9_M_67_N]

Wśród badanych ze średniego pokolenia dostrzega się istotne współzależności z najmłodszymi działaczami — z Agrounii. Na jej bazę społeczną składają się interesy wielu grup społecznych i zawodowych, na przykład przetwórców rolnych i handlarzy produktami rolnymi, niezamożnych rolników. Z działaczami średniego pokolenia łączy ich postrzeganie własnej tożsamości przez pryzmat doświadczeń związanych z funkcjonowaniem na wolnym runku. Wszyscy przeciwstawiają się wielkim międzynarodowym i państwowym firmom (Wenzel 2023), ale też są wśród nich aktywiści i społecznicy, działający w sferze symbolicznej, odwołujący się w swoich działaniach do etosu i kultury wsi. W myśleniu działaczy Agrounii zauważa się ewolucję w kierunku profesjonalizacji i zawężenia bazy społecznej.

Niestety dziś ruch rolniczy jest słaby. Od dawna brakowało lidera na scenie politycznej, który byłby wiarygodny dla rolników. Agrounia to nie tylko duże firmy, to sympatycy i mali rolnicy, którzy potrzebowali zmiany na scenie politycznej, chcieli czegoś innego, aby ktoś w końcu im pomógł i zauważył prawdziwe problemy wsi. Każdy chce już jakości, a nie populizmu. [R6_M_31_N]

Tym, co odróżnia starsze i młodsze pokolenia badanych, jest również pamięć o charakterze pracy wykonywanej przez rodziców i dziadków:

Wydaje mi się, że my, to nasze pokolenie, gdzie pracujemy bardzo dużo, bo sektor w ogóle rolnictwa jest wymagający, to my pracujemy duże ilości godzin, jeżeli patrząc, porównując do innych dziedzin. Dlatego wydaje mi się, że tej pracy, w sensie pracy fizycznej, którą przeżyło to starsze pokolenie, my się nie nauczymy w takich ilościach jak oni. [R4_K_32_L]

Po 1989 roku ruchy chłopskie są wystawione na oddziaływanie zmieniających się czynników, co ma istotny wpływ na samostrzeżenie rolników. Wśród starszych dostrzega się wspólnotowe wartości i tradycyjne sposoby myślenia. Działacze z tego pokolenia identyfikują swoją tożsamość z takimi kategoriami jak: rodzina, Bóg, ziemia. Dla młodszych działaczy z kolei samoświadomość i tożsamość powiązane są z procesami globalizacyjnymi i ze strefą interesów.

CELE DZIAŁANIA: O CO WALCZYMY?

Jednym z głównych czynników oporu rolników w latach osiemdziesiątych była niezgoda na sprowadzenie polskiego rolnictwa do rangi „zbędnego” elementu gospodarki i zmuszanie do „zapobiegliwości”. Za takim my-

śleniem szedł opór przeciw faworyzowaniu państwowo-kolektywistycznych form produkcji rolnej. Badani i badane zwracają uwagę, że w najgorszej sytuacji byli rolnicy indywidualni, którzy podlegali kontraktacji. Dla nich ekonomiczna konkurencja z na przykład PGR-owcami była niekorzystna. Obrona własnego interesu nie była jednak jedynym motywem mobilizującym do działania rolników zaangażowanych w protesty rolnicze w latach osiemdziesiątych. Dla badanych z tego okresu blokady mają również znaczenie symboliczne. Oznaczają walkę o ich związek z ziemią — między *status quo* a wewnętrznym imperatywem moralnym:

Nikt nie lubi patrzeć, jak jego ziemia się marnuje. Na moich oczach państwo nie potrafiło tym zarządzać. Wiele rzeczy było na przydział, z wielu rzeczy, które należało się, niestety my nie mogliśmy korzystać, a w drugą stronę działało to tak, że dawanie łapówek nie było rzeczą żadną nową, było to powszechne. [R3_M.71_N]

Na początku lat dziewięćdziesiątych przyczyny niezadowolenia społecznego rolników upatruje się głównie w zapaści ekonomicznej polskich rodzin i wroście bezrobocia na wsi (zaostrenie polityki pieniężnej i zniesienie barier handlowych na skutek przejścia do systemu kapitalistycznego: rolnicy stanęli w obliczu rosnących stóp procentowych kredytów i musieli konkurować z zagranicznymi producentami)⁴. O ile w poprzednim systemie podstawą oporu społecznego była prywatna własność ziemi, o tyle w nowym systemie zarzewiem buntu stały się wolny rynek i wolność gospodarcza. Po zmianie systemowej duża część rolników bez pewności jutra zaciągała kredyty na wznowienie i działalność produkcji rolnej (Dańłowska 2021):

Rolnik nie zdążył jeszcze na dobre kupić tych maszyn, ciągnika i po pół roku, zamiast 50 milionów, miał już do spłaty 100 milionów złotych. [R3_M.71_N]

Kolejny badany dodaje:

Było bardzo trudno. Pamiętam, że wtedy to nawet ojciec na ropę nie miał do ciągnika. I wieś poszła za Lepperem. To bieda skłoniła ich. To bieda Leppera wywindowała. [R5_M.42.L]

Inny badany zwraca uwagę na ożywienie gospodarcze:

W 90. latach, to każda stodoła we wsi była przerobiona, czy pół tej stodoły albo 1/3 na tuczarnię albo był strop obniżany i były to lochy z prosiętami. Na przykład

⁴ Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy było wprowadzenie zmiennego oprocentowania w ramach planu Balcerowicza. Na bazie protestów wobec ogromnego zadłużenia rolników powołano do życia Krajowy Komitet Zadłużonych Rolników, który poparły PSL i NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność”.

rynek w Lubawie to były niekończące się tłumy, kolejki samochodów z przyczepkami, gdzie te prosięta sprzedawano. W każdej wsi byli rolnicy czynni zawodowo, więc wtedy bardzo zła cena sama w sobie powodowała protest, bo rolnicy z tego żyli. Ktoś tam krzyknął i ten protest się sam robił. Tych rolników czynnych zawodowo w każdej wsi było wtedy 15. czy 20. Dzisiaj zostało może kilku. [R7_M_61.L]

Pojmowanie ruchu wiejskiego Samoobrony jako odnogi wielkiego ruchu Solidarności znalazło wyraz w pojawieniu się pozaekonomicznych celów protestów rolniczych po wejściu Polski do UE. Cele ogólnopństwowe łączą się wówczas z żądaniami dotyczącymi międzynarodowych regulacji prawnych. Na skutek zbliżenia z Zachodem Polska stała się miejscem do inwestowania. Jednak dołączenie do zachodniego rynku wymusiło na Polakach liczne ograniczenia, w tym biurokratyzację gospodarki (dostosowanie do wymogów unijnych) i walkę z monopolami sprzedawców i międzynarodowych producentów:

Unia Europejska ma wysokie standardy produkcyjne dotyczące przede wszystkim bezpieczeństwa danej produkcji i żywności. Podnoszenie norm spowodowało wzrost kosztów, na przykład zakupu ciągnika, kombajnu i szeregu innych. Jak są stawki kilometrowe, to i transport jest droższy. A to trzeba przecież przewieźć kilka razy. [R5_M_31.N]

Część badanych wskazywała na wymiar globalny rolnictwa oraz rosnącą rolę państw zachodnich, jak Niemcy i Francja, na przykład w handlu mięsem. Zauważalna przez rolników uprzywilejowana pozycja państw z Europy Zachodniej, a także wzrost roli korporacji oraz brak realnego wsparcia ze strony klasy politycznej wzmacniają przekonanie rolników, że tylko oni sami są w stanie skutecznie walczyć o swoje prawa.

Po 2015 roku w kraju protesty rolnicze związane były z różnymi aspektami polityki rolnej rządu PiS w zakresie bezpieczeństwa żywnościowego i eksportu. Protesty mają więc wówczas jasno wyrażone cele polityczne — dotyczą zmiany ministra rolnictwa, zmian w imporcie zbóż, wyrównania dopłat Unii Europejskiej do poziomu zachodniej Europy czy wreszcie „unormowania stosunków dyplomatycznych z Rosją”. Wśród rolników nasilają się obawy, że prowadzenie gospodarstw rolnych przestaje być opłacalne, koszty produkcji i zaciągniętych kredytów są wysokie, a ceny sprzedawanych produktów nie rosną.

Odwołując się do badaczek i badaczy ruchów wiejskich można stwierdzić, że rolnicy są wystawieni na wahania niedających się przewidzieć sił rynkowych, anomalii i kryzysów, gdyż ich sytuacja jako producentów rolnych jest zależna od gospodarczych zawirowań i cykli, które mają wymiar globalny (Narotzky 2016) Nieprzewidywalność rynkowa oraz wydarzenia, które ją wzmacniają, powodują, że badani są nie tylko pozbawieni poczucia

bezpieczeństwa co do dającej się przewidzieć przyszłości, o czym sami mówią, ale również, a może przede wszystkim, funkcjonują na granicy opłacalności i ekonomicznego przetrwania swoich gospodarstw. Wspomniane sytuacje kryzysowe i związane z nimi konsekwencje wywierają destrukcyjny wpływ na kondycję zarówno gospodarstw, jak i samych rolników wobec braku wystarczających zasobów, które pozwoliłyby im odnaleźć się w zmieniających warunkach:

Ze względu na to, że przez cały czas zajmowałam się produkcją indyka i w momencie, kiedy w 2019 roku zaczęła spadać ich cena, potem w 2020 roku dobił cenę covid i zamknięcie wszystkich rynków, to możliwość eksportowania dla mnie okazała się tragedią. To były cykle produkcyjne, do których dokładałam potężne pieniądze, których, nie oszukujmy się, nie miałam na koncie, tylko to wszystko szło z kredytu. [R4_K_32_L]

Inny badany dodaje:

Nie zapominajmy też, że przez ASF [afrykański pomór świń] ludzie pokasowali maciory, takie rzeczy. Miałeś swoje maciory, swoje prosiaki i chowałeś do tucznika, a przez to wszystko, to zostało skasowane. A odbudować, to jest masakra. Jest to po prostu raczej chyba nierealne już. [R6_M_44_L]

Szczególnie istotne, że badani przez nas rolnicy i rolniczki wskazują, iż w ostatnich latach „piątka dla zwierząt” (nowelizacja ustawy o ochronie zwierząt z września września 2020 roku, wprowadzająca między innymi zakaz hodowli zwierząt na futra) była katalizatorem buntu części środowiska rolniczego, stanowiąc potwierdzenie już wcześniej doświadczanego lekceważenia oraz ignorowania ich interesów przez szeroko rozumianą klasę polityczną, co doprowadziło do utraty zaufania ze ich strony wobec rządzącej wówczas partii Prawo i Sprawiedliwość:

Jak ta piątka nastąpiła, to broniliśmy swoich praw. W koło Ostródy, co środa na przykład organizowaliśmy strajki-przejazdy ciągnikami. Później strajk 24-godzinny w Lubawie; staliśmy 24 godziny ciągnikami. Następnie strajki objazdowe — Lubawa, Ostróda, Iława. [R5_M_42_L]

O takim sposobie myślenia może świadczyć również wypowiedź cytowanego wyżej badanego:

Nikt nie zaprzeczy, że taki momentem szczytowym, że musimy walczyć, bo nas pozamykają za chwilę, była ta nieszczęsna piątka. Że zamkną, poniszczą działalność gospodarczą, zniszczą nam połowę... Połowa drobiu by padła najprawdopodobniej od razu. [R6_M_44_L]

Istotnymi wydarzeniami zmieniającymi warunki, w których dotychczas funkcjonowali rolnicy, a także ich sposób myślenia o samoidentyfikacji,

były pandemia Covid-19 oraz wojna na Ukrainie. Pandemia przyczyniła się do zerwania łańcuchów dostaw i zakłóceń cen produktów oraz usług na globalną skalę. Z kolei wojna w Ukrainie spowodowała między innymi turbulencje na rynku zboża, co w dużej mierze odczuli polscy rolnicy. Oba kryzysy zapoczątkowały okres chronicznej niepewności materialnej wśród producentów rolnych i nadal wpływają na brak przewidywalności oraz poczucia bezpieczeństwa wśród tej grupy społecznej. Świadczyć może o tym chociażby wypowiedź protestującego rolnika z województwa łódzkiego:

Z Ukrainy to te owoce, warzywa, soki, takie półprodukty rolne, przyjechały do nas w bardzo dużych ilościach w ostatnim roku. Oczywiście, to jest czasami produkt, czasami półprodukt (koncentrat soku czy jakaś mrożonka), w zależności, kto do czego będzie to wykorzystywał. Ale takich produktów i półproduktów w postaci przetworzonej do Polski przyjechało bardzo dużo. I to bardzo mocno zdestabilizowało rynek. [R5_M_31_N]

Badani i badane wśród z kluczowych dla ich przyszłości wyzwań i problemów (w tym identyfikacyjnych) wyróżniają te związane z pogarszającymi się warunkami prowadzenia małych i średnich gospodarstw, utrudnionymi procedurami udzielania kredytów na rozwój małych gospodarstw, rosnącą biurokratyzacją i ogólnie — wpływem polityki rolnej Unii Europejskiej na rolników w Polsce.

Obecne protesty rolnicze podobnie jak te w latach dziewięćdziesiątych i dwutysięcznych są organizowane wokół problemów o charakterze ekonomicznym i dotyczą przede wszystkim sytuacji producentów rolnych (Foryś 2019). Globalizacja i jej wpływ na funkcjonowanie rolników powoduje, że towarzyszy im ekonomiczna niepewność i w związku z tym wyrażają poczucie opuszczenia przez polityków.

METODY PROTESTU: JAK WYRAŻAMY SWOJE CELE?

Interesującym wątkiem naszej analizy autoidentyfikacji i tożsamości zbiorowej rolników są repertuary działania podczas protestów i blokad rolniczych, a więc to, jaką formę, treść i symbolikę przyjmowały zbiorowe działania oraz jaką rolę odgrywały w tym procesie jednostki. Na podstawie analizy twierdzimy, że repertuar działań nie zmienił się znacząco w różnych fazach rozwoju wiejskich ruchów społecznych. We wszystkich trzech badanych okresach badani, opisując własne formy zaangażowania, wskazują blokady dróg oraz manifestacje organizowane w pobliżu instytucji publicznych jako wydarzenia, w których nie tylko brali udział, ale też je współorganizowali. Swoistą mozaikę doświadczeń tworzą między innymi: wspomnienia tworzenia transparentów (wspólne wymyślanie i malowanie

haseł), organizowanie zaplecza symbolicznego (odblaskowe koszulki, flagi narodowe), budowanie sieci społecznych (spotkania, zebrania), organizowanie transportu (autobusy, traktory), dbanie o dobrostan protestujących (ciepła herbata, ognisko) czy uspołecznienie kosztów (zrzutka na paliwo przy okazji wyjazdów na manifestacje organizowane w Warszawie).

W okresie pierwszej fali akcji protestacyjnych uczestniczyli rolnicy i producenci rolni, których sytuacja bezpośrednio związana była z cyklami koniunkturalnymi na rynku rolnym. Dla drugiej fala protestów emblematyczne w przestrzeni symbolicznej stały się organizowane przez działaczy Samoobrony blokady dróg (Foryś 2019). Akcje protestacyjne rolników przybierały coraz bardziej dramatyczny kształt; w pierwszych miesiącach 1999 roku doszło do blokad wielu najważniejszych dróg w kraju i okupacji urzędów. Związki rolnicze domagały się wprowadzenia korzystnych cen sprzedaży produktów rolnych i uruchomienia linii tanich kredytów dla rolników, żądając jednocześnie dymisji kierownictwa Ministerstwa Rolnictwa⁵. W trakcie burzliwych protestów palone były opony, blokowano ulice, strajki organizowano przed głównymi urzędami wojewódzkimi. Zgodnie z ustaleniami Grzegorza Forysia (2008) w tym czasie utrwalił się stały kanon form rolniczych protestów, który trwa do dnia dzisiejszego. Był to rezultat uczenia się przez rolników roli protestującego, jak również pewnej tradycji protestów chłopskich.

Rolnicy palą opony, wysypują zboże na drogi, blokują drogi oraz organizują demonstracje przed urzędami wojewódzkimi.

Należy odnotować, że obecnie nowym elementem mobilizacji rolników są media społecznościowe, z których korzystają zarówno starsi, jak i ci młodszy protestujący. Narzędzia typu Facebook, You Tube, WhatsApp czy Tik Tok były wykorzystywane przez badanych w trakcie tworzenia struktur Agrounii i organizowania strajków, wzmacniając na poziomie symbolicznym tożsamość rolników jako członków ruchu. Może o tym świadczyć wypowiedź jednej z rolniczek, która wspominao potencjale mediów społecznościowych. Zauważa różnice w samoorganizacji między ruchem, który aktywnie współtworzy, a formą działania znaną jej z opowieści matki zaangażowanej w działania Samoobrony:

Kiedy mówię, że organizujemy strajk, gdzie mamy do dyspozycji Messengery, Tik-Toki, to oznacza, że wystarczy nagrać filmik, puścić w świat i ludzie sami się zorganizują. Szczerze, to przychodzi mi łatwiej, taka organizacja strajku. I weź teraz sobie wyobraź te dawne czasy, na przykład '97 rok. Zupełnie inna rzeczywistość. [R4_K_32.L]

⁵ Zob. „Chłopska Droga”, 3 stycznia 1999.

Na rolę mediów społecznościowych jako ważnego elementu wzmacniającego przekaz symboliczny protestów uwagę zwracają także pozostali rolnicy:

Jak mamy protesty, to zawsze coś się nagrywa; filmiki lub wywiady, żeby potem wrzucić na YouTube'a. W dobie internetu, Facebooka i Instagrama, to takie must have [R3_M_37_L]

W związku z organizowanymi przez rolników protestami lub spotkaniami w terenie rolnicy prowadzili też transmisje na żywo, które można było obserwować na You Tube lub Facebooku.

CIĄGŁOŚĆ WIEJSKICH RUCHÓW SPOŁECZNYCH

Ważne dla naszych analiz jest ustalenie, że świadomość indywidualna jednostek wyraża się między innymi przez świadomość podobieństwa, poczucie solidarności i odpowiedzialności za grupę (Taylor, Whittier 1992). Badani przez nas rolnicy i rolniczki nie tylko rozpoznają siebie samych jako ludzi, których sytuację charakteryzują trudna sytuacja ekonomiczna, doświadczenia związane z funkcjonowaniem na wolnym rynku i niepewna przyszłość, ale wskazują również na czynniki zewnętrzne, które mają wpływ na ich położenie. Potwierdza to ustalenia tych badaczy, którzy twierdzą, że poczucie tożsamości zbiorowej jest związane ze wspólną ramą poznawczą wpływającą na kształt tego, co myślą o sobie członkowie poszczególnych grup (Melucci 1989; Taylor, Whittier 1992). Tak kształtują się sposoby definiowania i interpretowania problemów i żądań oraz interesujące nas repertuary i strategie działania.

Samoobrona w dużej części była tworem Andrzeja Leppera. Jego osobowość jako lidera, wizerunek i sposób komunikacji były wielokrotnie analizowane (Czechowska-Derkacz 2012; Drozd-Piasecka 2001; Marczevska-Rytko 2014). Określano go jako przywódcę charyzmatycznego, trybuna ludowego nawiązującego do tradycji przywódców chłopskich, a w jego komunikacji dostrzegano wyjątkową wyrazistość i radykalizm. Michał Kołodziejczak, lider Agrounii, świadomie nawiązując do tych elementów, stwierdził, że wzoruje się na przywódcy Samoobrony i jednocześnie na przedwojennym ruchu ludowym⁶.

⁶ *AgroUnia chce być partią. Kołodziejczak: wzorem Lepper i przedwojenny ruch ludowy*, „Tygodnik Poradnik Rolniczy”, 17 lutego 2022 r. (<https://www.tygodnik-rolniczy.pl/wiadomosci-rolnicze/agrounia-chce-byc-partia-kołodziejczak-wzorem-lepper-i-przedwojenny-ruch-ludowy-2386730> [dostęp: 01.02.2025]).

Obecnie dla protestujących rolników Samoobrona funkcjonuje jako istotny punkt odniesienia na poziomie pamięci społecznej, do której odwołuje się część badanych. Odwołania do Andrzeja Leppera, ruchu oraz partii, której przewodził, są formułowane przez nich w kontekście ich własnych historii na temat samoorganizacji Agrounii. Nawet jeśli z uwagi na zbyt młody wiek badani nie byli bezpośrednio zaangażowani w działania Samoobrony, to przywołują tę partię przez pryzmat doświadczeń i wspomnień starszych rolników, na przykład podczas organizowanych blokad dróg. Uwagę zwraca taka wypowiedź badanego:

Na tych strajkach oczywiście są tacy, którzy pamiętają Leppera. Jeden z tu obecnych powiedział na strajku, że gdzie się pojawiał, to szło się z nim w ciemno. To czasy ich młodości. Wierzyli Lepperowi. I Lepper dla nich nie umarł, on wciąż żywy dla nich. [R3_M_37_L]

Należy odnotować, że pamięć o Andrzeju Lepperze i Samoobronie jest również zapośredniczona przez doświadczenia rodziców naszych młodszych badanych. Na przykład wiedza na temat tego, jak przebiegała organizacja i kształtował się opór rolników w latach dziewięćdziesiątych pozwala odnieść własne doświadczenia młodego pokolenia rolników do doświadczeń starszego pokolenia, w tym również bezpośrednio do wydarzeń, które współorganizowali członkinie i członkowie ich rodzin. Tego rodzaju perspektywa porównawcza stanowi ważną część autorefleksji badanych na temat ich aktywności:

Moja mama w 1997 roku organizowała protest, na zasadzie takiej, że przyjeżdża Lepper i musimy się zebrać. Lepper był wizytówką i gwarancją sukcesu. [R4_K_32_L]

Co więcej, historie rodzinnewysoko waloryzujące zaangażowanie w strajki rolników organizowane przez Samoobronę w latach dziewięćdziesiątych mogą wyznaczać pewnego rodzaju zobowiązania i pełnić funkcję mobilizującą. Należy odnotować, że aktywny udział i status „uczestnika” w takich wydarzeniach jak blokady dróg czy organizacja lokalnych struktur miały wpływ na to, w jaki sposób rolnicy starszego pokolenia postrzegali Agrounię i z jakiego rodzaju emocjami było to związane. Stanowi to również punkt odniesienia dla tego, w jaki sposób przeżywają i wyobrażają sobie oni dziś nie tylko własne zaangażowanie w Agrounię, ale również jak oceniają potencjał społeczny i polityczny tego ruchu:

Długo myśleliśmy, że Agrounia będzie takim zrywem jak Samoobrona. Bardzo na to liczyliśmy, że wreszcie będzie prawdziwa wiejska partia, broniąca naszych praw. [R7_M_61_L]

Ponadto dostrzega się, że nawet jeśli badani nie byli zaangażowani bezpośrednio w działania Samoobrony, ale brali udział w blokadach dróg w tym okresie, to nazwa tej partii oraz kojarzony z nią repertuar działań jest przez nich przywoływany również jako wartość, która miała i wciąż ma znaczenie symboliczne. Również postać Michała Kołodziejczaka dość często była przywoływana w kontekście tego, w jaki sposób powstała Samoobrona i działań jej lidera Andrzeja Leppera:

Generalnie to my radziłiśmy sobie sami. Do Samoobrony nie należeliśmy, aczkolwiek szyld Samoobrony się pojawiał na strajkach. Pojawiały się też kamizelki Samoobrony. Oczywiście, że były odwołania do Andrzeja Leppera. No i on przecież został ministrem w końcu. Andrzej Lepper był wodzem, on umiał to wszystko jakoś dograć. Był bardzo oddany i pewny siebie, umiał nas zorganizować.
[R7_M_61.L]

Warto więc zaznaczyć, że Agrounia nie działa w symbolicznej i ideowej pustce, lecz odwołuje się do wypracowanych w minionych dekadach ram działań zbiorowych (*collective action frames*), które przechodziły istotne przemiany. Jak pisze Foryś (2015, s. 19), „dynamika zmian ram znaczeniowych ukierunkowana była na eliminowanie przez kontestatorów w kolejnych okresach tych ram, które nawiązywały do wymiaru religijno-patriotycznego oraz etosu chłopskiego, [przy czym] ciągłość historyczną zachowała podstawowa rama interpretacyjna nawiązująca do symboliki narodowej, jak również coraz większą rolę odgrywać zaczęły ramy nawiązujące do aktualnego położenia tej kategorii społecznej”.

Ciągłość historyczną zapewniają organizowane przez rolników blokady dróg, organizowane wcześniej także przez działaczy z okresu działalności w Samoobronie.

PODSUMOWANIE

Główny wniosek płynący z badań potwierdza stawianą hipotezę, że samoświadomość badanych silnie łączy się ze zmianami ich kapitału społecznego, w kształtowaniu tożsamości jednostek dominującą rolę odgrywa świadomość osobistego interesu (Durkheim 1964). Na kapitał społeczny składa się zespół cech pozwalających na wspólne działania. Badani przez nas rolnicy i rolniczki rozpoznają siebie jako jednostki w trudnej sytuacji ekonomicznej, którą wyznaczają doświadczenia związane z funkcjonowaniem na wolnym rynku i niepewna przyszłość, dostrzegają przy tym oddziaływanie czynników zewnętrznych, które mają wpływ na ich wspólne położenie. Wpływa to na ich definicje i interpretacje problemów i wysuwa-

nych żądań oraz wyznacza kształt — interesujących nas tu — repertuarów i strategii działania.

Współcześnie myślenie rolników w Polsce o samoidentyfikacji jest silnie sprzężone z urynkowaniem i jego współczesnym charakterem. Należy odnotować, że obecnie ruchy wiejskie, w odróżnieniu od tradycyjnych ruchów chłopskich, w niewielkim stopniu są osadzone w podziałach klasowych, głównie ze względu na zróżnicowania majątkowe rolników (od dużych producentów do właścicieli niewielkich gospodarstw rodzinnych) oraz głębokie zmiany w składzie klasowym wsi, jakie zaszły w ostatnich trzech dekadach (Halamska 2016). Jedną z możliwych przyczyn zjawiska jest to, że po upadku PRL w kraju nastąpiła zmiana struktury zawodowej, odejście od pracy na roli do usług, co ma istotny wpływ na strukturę socjodemograficzną współczesnych ruchów wiejskich (zob. np. Domański 2008). Należy zauważyć, że wśród uczestników protestów rolniczych znajdują się osoby o wysokich wskaźnikach konsumpcji, średnim wykształceniu i dochodach (Halamska 2013a), inaczej niż w protestach okresu późnego PRL i przełomu lat dziewięćdziesiątych i dwutysięcznych.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych protesty rolnicze dotyczyły głównie pauperyzacji wsi i rolnictwa oraz poprawy jakości życia mieszkańców i producentów rolnych, przy czym w PRL istotne były kwestie nienaruszalności własności ziemskiej. Obecnie, w przeciwieństwie do lat ubiegłych, etos ziemi, pracy rąk nie jest przez badanych działaczy podkreślany jako istotny punkt odniesienia. Po wejściu Polski do UE ich niezadowolenie, skierowane głównie na regulacje UE dotyczące rolnictwa i importu produktów rolniczych, jest wyrazem sprzeciwu wobec zalewu przepisów Komisji Europejskiej. Motywy i powody protestów koncentrują się wokół otwarcia granic i zagranicznych rynków oraz pojawienia się obcego kapitału na rynku polskim. Istotne kwestie to także przebiurokratyzowanie, zielony ład, nienaruszalność własności i handlu ziemią. Rolnicy i rolniczki obecnie przestają myśleć (również w obszarze własnej społecznej identyfikacji) w kategoriach agrarystycznych — myślą głównie koniunkturalnie, rynkowo, indywidualistycznie.

W zależności od wieku i przeżytych doświadczeń rolnicy przywołują w wywiadach wątki związane z konfliktami i kryzysami, których byli bądź nadal są aktywnymi świadkami i uczestnikami. Z jednej strony są to, jak w przypadku starszego pokolenia, kryzysy i konflikty kojarzone z latami dziewięćdziesiątymi i reformami neoliberalnymi w ramach „doganiania Zachodu” (Mamonova, Franquesa 2020) z drugiej te, których doświadczają w ostatnich latach i które są związane globalizacją, Covidem-19, wojną

w Ukrainie czy „piątką dla zwierząt”. Ich tożsamość nie jest zatem zbiorem „wrodzonych” cech i postaw „właściwych” rolnikom, lecz rezultatem procesów, w których znaczącą rolę odgrywają refleksyjność jednostek oraz ich biografie (Giddens 2010).

Pojawiające się konflikty mają znaczenie dla tego, w jaki sposób rolnicy sami siebie definiują, jak bowiem zauważają badacze, kiedy pojawiają się konflikty, punkt ciężkości samoidentyfikacji przesuwa się z „ja” na „my” (Tajfel, Turner 1979). To przez odwołania do różnych doświadczeń rolnicy tworzą „my” związane z kontekstem. Kontekst określa parametry nie tylko dostępności, ale też zawartości repertuarów kulturowych, do których mogą sięgać.

Kończąc należy odnotować, że nasza analiza z jednej strony potwierdza znaczenie polskiego kontekstu dla tego, na podstawie jakich doświadczeń oraz pojęć rolnicy kształtują swoją autoidentyfikację. Z drugiej strony zaznacza się rosnący wpływ wzorów działania i form samoorganizacji rolników z Francji czy Niemiec, czyli wiedzy pozyskiwanej w ten sposób przez polskich rolników. Czynniki te potwierdzają to, na co zwracają uwagę inni badacze, wspominając o „przebudzeniu obszarów wiejskich” (Woods 2015) i postrzegając protesty rolników i ich zaangażowanie jako odpowiedź na neoliberalne reformy polityczne, globalizację oraz związane z nimi zmiany społeczne na wsi.

BIBLIOGRAFIA

- Ashforth Blake E., Kreiner Glen E., 1999, „How Can You Do It?": *Dirty Work and the Challenge of Constructing a Positive Identity*, „Academy of Management Review”, t. 24(3), s. 413–434.
- Ashforth Blake E., Mael Fred A., 1996, *Organizational Identity and Strategy as a Context for the Individual*, w: Joel A. C. Baum, Jane E. Dutton (red.), *Advances in Strategic Management*, t. 13, JAI Press, Greenwich, s. 19–64.
- Baran Józef, b.d., *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Rolników Indywidualnych „Solidarność”*, w: *Encyklopedia Solidarności* (<https://encysol.pl/es/encyklopedia/hasla-rzeczowe/13992,Niezalezny-Samorzadny-Zwiazek-Zawodowy-Rolnikow-Indywidualnych-Solidarnosc.html> [dostęp: 26.05.2023]).
- Bilali El Hamid, Hassen Tarek Ben, 2024, *Disrupted Harvests: How Ukraine-Russia War Influences Global Food Systems: A Systematic Review*, „Policy Studies”, t. 45, s. 310–335.
- Bilewicz Aleksandra, Mamonova Natalia, Burdyka Konrad, 2021, „Paradoxical” *Dissatisfaction among Post-Socialist Farmers with the EU’s Common Agricultural Policy: A Study of Farmers’ Subjectivities in Rural Poland*, „East European Politics And Societies”, t. 36(3), s. 892–912.
- Bilewicz Aleksandra, Śpiewak Ruta, 2024, *A Representation in Poland? New Farmers, the Peasant Mode of Production and Their Situations in the Local Communities*, „The Journal of Peasant Studies”, t. 51(7), s. 1563–1583.
- Boksański Zbigniew, 2006, *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Carey Rachel, Murphy Maureen, Alexandra Leila, 2021, *COVID-19 Highlights the Need to Plan for Healthy, Equitable and Resilient Food Systems*, „Cities & Health”, t. 5, s. 123–126.
- Charmaz Kathy, 2009, *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, tłum. Barbara Komorowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czechowska-Derkacz Beata, 2012, *Magia politycznych wizerunków w mediach: Aleksander Kwaśniewski i Andrzej Lepper: studium przypadków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Daniłowska Alina, 2021, *Kredytowe wsparcie rolnictwa w okresie transformacji systemowej w Polsce*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Dąbrowski Stanisław, 1996, *Działalność polityczna organizacji i środowisk ludowych (1977–1989)*, w: Stanisław Dąbrowski (red.), *Chłopi–Naród–Kultura*, t. 2, *Działalność polityczna ruchu ludowego*, Wydawnictwo WSP Rzeszów, Rzeszów 1996.
- Denzin Norman K., Lincoln Yvonna S. (red.), 2009, *Metody badań jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Domański Henryk, 2008, *Zmiany stratyfikacji społecznej w Polsce*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Drozd-Piasecka Mirosława, 2001, *Andrzej Lepper — chłopski przywódca charyzmatyczny?*, „Etnografia Polska”, t. 45, s. 1–2.
- Durkheim Émile, 1964, *Solidarność organiczna i mechaniczna*, w: Jerzy Szacki, *Durkheim*, *Wiedza Powszechna*, Warszawa.
- Foryś Grzegorz, 2008, *Dynamika sporu. Protesty rolników w III Rzeczypospolitej*, Scholar, Warszawa.
- Foryś Grzegorz, 2019, *Od ruchów chłopskich do protestów rolniczych*, w: Maria Halamska, Monika Stanny, Jerzy Wilkin (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 1, IRWiR PAN, Scholar, Warszawa 2019, s. 599–627.
- Glaser Barney G., Strauss Anselm L., 2009, *Odkrywanie teorii ugruntowanej*, tłum. Marek Gorzko, Wydawnictwo Nomos, Kraków.
- Giddens Anthony, 2010, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. Alina Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gorlach Krzysztof, 2000, *Nowe oblicze chłopstwa: protesty rolników polskich w latach 90.*, w: Henryk Domański, Antonina Ostrowska, Andrzej Rychard (red.), *Jak żyją Polacy*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa, s. 281–312.
- Gorzela Eugeniusz, 2010, *Polskie Rolnictwo w XX wieku. Produkcja i ludność*, Wydawnictwo SGH, Warszawa.
- Grabowska Mirosława, 2005, *Podział postkomunistyczny. Społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Scholar, Warszawa.
- Halamska Maria, 1988, *The Framework of Peasant Consciousness*, „The Polish Sociological Bulletin”, t. 83, s. 51–76.
- Halamska Maria, 2005, *Polski „koniec chłopów”*, w: Andrzej Rosner (red.), *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Halamska Maria, 2008, *Kapitał społeczny wsi: próba rekonstrukcji*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 1, s. 81–104.
- Halamska Maria, 2013a, *Wiejska Polska na początku XXI wieku: rozważania o gospodarce i społeczeństwie*, Scholar, Warszawa.
- Halamska Maria, 2013b, *Życie na wsi. Elementy stylu życia*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 1, s. 25–43.

- Halamska Maria, 2016, *Zmiany struktury społecznej wiejskiej Polski*, „Studia Socjologiczne”, nr 1, s. 37–66.
- Konecki Krzysztof, Chomczyński Piotr, 2012, *Słownik socjologii jakościowej*, Difin, Warszawa.
- Kowalczyk Stanisław, 2012, *Konsekwencje globalizacji dla rolnictwa europejskiego*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie — Problemy Rolnictwa Światowego”, nr 12(1), s. 113–126.
- Kuczur Tomasz, 2005, *Polityczny ruch ludowy w Polsce. Transformacja partyjna. Myśl polityczna, organizacja, działalność, przemiany wewnętrzne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kvale Steinar, 2012, *Prowadzenie wywiadów*, tłum. Agata Dziuban, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kwiatkowski Piotr T., 2008, *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Scholar, Warszawa.
- Mamonova Natalia, Franquesa Jaume, 2020, *Populism, Neoliberalism and Agrarian Movements in Europe: Understanding Rural Support for Right-Wing Politics and Looking for Progressive Solutions*, „Sociologia Ruralis”, t. 60(4), s. 710–731.
- Marczewska-Rytko Maria, 2014, *Kampania przed referendum akcesyjnym Polski do UE w kontekście doradztwa politycznego*, „Roczniki Nauk Społecznych”, t. 6(42), s. 77–94.
- Matusiak Daniel, Wenzel Michał, 2023, *Powstawanie wiejskiego ruchu społecznego (WRS) w świetle teorii mobilizacji zasobów. Analiza przestrzenna*, „Społeczeństwo i Polityka”, nr 1(74), s. 47–71.
- Melucci Alberto, 1989, *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*, Temple University Press, Philadelphia.
- Mestrum Francine, Weber Donald, 2006, *Inside Outside: Past and Future of the Anti-globalization Movement: Proceedings of the International Colloquium on Anti-globalism*, International Association of Labour History Institutions (IALHI), Amsab-Institute of Social History, Foundation Gerrit Kreveld, Paris–Ghent.
- Moskal Stanisław, Moskal Marta, 2007, *Podstawy socjologii wsi i rolnictwa: podręcznik dla studentów uczelni rolniczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie, Kraków.
- Narotzky Susana, 2016, *Where Have All the Peasants Gone*, „Annual Review of Anthropology”, t. 45, s. 301–3018.
- Piskorski Mateusz, 2010, „Samoobrona RP w polskim systemie partyjnym”, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, niepublikowana rozprawa doktorska (<https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/e2e182bc-4191-415c-8b62-31dc7c82036d/content> [dostęp: 07.05.2024]).
- Riemann Gerhard, Schütze Fritz, 2012, „Trajektoria” jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i bezładnych procesów społecznych, w: Kaja Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, tłum. Zbigniew Bokszański, Andrzej Piotrowski, Nomos, Kraków, s. 389–414.
- Schütze Fritz, 2012, *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, w: Kaja Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Nomos, Kraków, s. 141–278.
- Sompolska-Rzechuła Agnieszka, Oleńczuk-Paszal Anna, 2017, *Poziom życia ludności na obszarach wiejskich i miejskich w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 4, s. 77–96.
- Szczepański Jan, 1988, *Chłopi i kultura chłopska w społeczeństwie polskim*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

- Tajfel Henri, Turner John, 1979, *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*, w: William G. Austin Stephen Worchel (red.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Brooks/Cole, Monterey, CA, s. 33–48.
- Taylor Verta, Whittier Nancy, 1992, *Collective Identity in Social Movement Communities: Lesbian Feminist Mobilization*, w: Aldon D. Morris, Carol McClurg Mueller (red.), *Frontiers in Social Movement Theory*, Yale University Press, New Haven, s. 104–129.
- Touraine Alain, 1988, *Return of the Actor: Social Theory in Post-Industrial Society*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Wenzel Michał, 2023, *Od Samoobrony do Agrouni. Wiejskie ruchy społeczne po 1989 roku*, „Teoria Polityki”, nr 7, s. 168–191.
- Whittier Nancy, 2002, *Meaning and Structure in Social Movements*. w: David Meyer, Nancy Whittier, Belinda Robnett (red.), *Social Movements: Identity, Culture, and the State*, Oxford University Press, Oxford, s. 289–308.
- Wieruszewska Maria, 2014, *Myslenie o wsi i regionie w kategorii wspólnoty: anachronizm czy aktualna perspektywa?*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 1(162), s. 139–153.
- Wiley Mary Glenn, Alexander C. Norman, Jr., 1987, *From Situated Activity to Self Attribution: The Impact of Social Structural Schemata*, w: Krysia Yardley, Terry Honess (red.), *Self and Identity: Psychosocial Perspectives*, John Wiley & Sons, Hoboken, s. 105–117.
- Woods Michael, 2015, *Explaining Rural Protest: A Comparative Analysis*. w: Dirk Strijker, Gerrit Voerman, Ida Terluin (red.), *Rural Protest Groups and Populist Political Parties*, Wageningen Academic, Wageningen, s. 35–62.
- Żochowski Tadeusz, 1989, *Związki zawodowe rolników indywidualnych. Akta, dokumenty, komentarze*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

IDENTITIES, REPERTOIRES, GENERATIONS
— CONTINUITY AND DISCONTINUITY IN RURAL SOCIAL MOVEMENTS
IN POLAND

Ewelina Nowakowska, Kacper Leśniewicz, Michał Wenzel
(SWPS University, Warsaw)

Abstract

The aim of the article is to analyse rural social movements in Poland. The authors strive to analyse the identities, goals and methods by which these movements' activists operate. They distinguish three periods of social mobilisation. The first, covering the 1980s, was tied to the process of an active political opposition taking shape in Poland; the next was the early 1990s, so the first years of the systemic transformation; and the third — the active involvement of rural social movements after 2015. The analysis presented here concerns above all the manner in which the farmers covered by the research perceive rural social movements and themselves, and takes into account the economic, political and social contexts. The authors strive to provide answers regarding whether and what social processes and events were of key significance for individual and collective identity. They draw attention to the importances of global crises and their

impact on strategies of social mobilisation and the respondents' ways of reasoning. Aspects of interest to them include the generational differences and how they affect the respondents' perception of their involvement in protests, and the situation of such people as themselves. The conclusions from the analysis indicate that the local perspective is intermingling with the perspective confirming that rural inhabitants are exposed to the influence of changing factors that transcend national borders.

key words: agrarian social movements, agrarian society, politics of protest, social mobilization

słowa kluczowe: wiejskie ruchy społeczne, społeczeństwo rolnicze, polityka protestu, mobilizacja społeczna